

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА

Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ III

ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА
ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ
(квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)

ІСТОРІЯ Й ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВУЮЧЕ ЗНАЧІННЯ

I

Всі науки, всі дисципліни як предмети навчання, окрім тих формальних, які мають на меті треніровку мислі, пам'яті і комбінантивних здібностей, поділяються щодо свого завдання на дві групи. Одна має на меті уяснити людині її ролі в житті й його реальні обставини, друга має наділити її засобами для використання всіх умовин життя для свого добробуту. Одні дисципліни служать виключно першому завданню, другі другому, але ще частіше одні й ті самі дисципліни служать і першому, і другому завданню і відповідно до того подаються або з становища першого, яке можна б назвати теоретичним, або з другого, яке б можна назвати технічним.

Наука і навчання в загальнім своїм розвитку, можна сказати, йшли від панування дисциплін теоретичних до збільшення ролі дисциплін технічних, які спочатку були простою, несистематизованою збіркою рецепт[ів] і тільки згодом діставали повне теоретичне обґрунтування й перетворювались в наукову систему. Сі технічні дисципліни і ті реальні науки, які служили їм теоретичною підставою, в наші часи здобувають собі все більше місце, все значнішу ролі. Але в шкільнім вихованні все-таки панують науки теоретичні, і то найбільше місце займають дисципліни гуманітарні, які мають дати людині пізнання себе і своїх відносин до доколичного світу, і се пізнання переводять, так би сказати, в проєкції часу і простороні, в розрізах вертикальних і горизонтальних, в перспективах сучасного життя й його історії, яка, зрештою, вживається до помочі скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища, служить підставою його інтерпретації.

З сього погляду, у сім здійсненні античного рецепту — “пізнай себе”, $\gamma\upsilon\omega\delta\iota\ \sigma\epsilon\kappa\alpha\upsilon\tau\acute{o}\nu$, що й досі служить головним завданням навчання, історія в різних видах і проявах займає дуже важне місце, властиво, просто-таки панує в ній, даючи змогу в процесі розвою пізнавати різні сфери людського єства. Попри се вона захоче також і досі незвичайно важне виховуюче значіння, яке за нею признавалось теж з тих часів, коли можна говорити взагалі про якість виховування людини.

Вивчення діл предків становить предмет виховання ще в дуже ранніх стадіях культури, і в ній ясно виявляється завдання соціально-виховуюче. Пієтизм для сих діл служить нагородою предкам за їх заслуги й добродійства для потомків, підставою їх культу й переходить заразом в заохоту молодших поколінь до приподоблення славним предкам такими ж славними ділами. Традиція являється заразом моральним стимулом, засобом соціального виховання. З неї вибирається в кожний момент особливо те, що ціниться в даній хвилі в соціалнім вихованні, себто що ціниться взагалі в

соціальній роботі людини. Се робилось і робиться, часом більш свідомо, часом менш або й зовсім несвідомо, робилось завсіди і робиться досі, в силу того, що традиція являється підставою тої людської солідарності, на якій живе й розвивається саме громадське життя. Історія в її примітивній, грубій формі являється кінець кінцем цементом, яким держиться всяке людське пожиття, всякий громадський зв'язок. І з сього становища вона мусить і тепер бути, і буде завсіди могутнім засобом громадського виховання, з котрим треба рахуватись, за яким треба слідити, направляти, давати до нього поправки, рахуючись з його впливами не тільки в школі, а й поза школою, бо кінець кінцем те, чого не дасть в сій сфері школа, людина шукатиме і знаходитиме поза школою. Се ми дуже добре знаємо на власнім досвіді і мусимо рахуватись з тим, що так воно буде й далі. Школа повинна дати з сього погляду те, чого треба життю. Коли вона того не даватиме, тим гірше для неї.

II

Научання історії в школі з сього погляду лишає дуже багато до бажання. Воно й тепер ще стоїть у власті старих традицій класичної школи XVIII в. і дуже поволі від них визволяється. Українська школа при перегляді шкільних планів повинна рішучо розірвати з сими традиціями і організувати науку історії на нових підставах. Дещо з сього погляду я хотів би тут висловити — се результати моїх помічень над наукою історії взагалі, а спеціально моїх роздумувань над планом підручника всесвітньої історії для самоосвіти під час моєї висідки й вигнання, коли я укладав свою “Всесвітню історію”, видану недавно.

Перше, що я мушу підчеркнути, на се вказав я і в згаданій своїй книжці, се те, що розуміння науки історії все більше переходить на становище “історії людства”, тимчасом як шкільне научання все ще фактично стоїть на старій позиції “вибраних народів”. Воно дістало таку спадщину від античної історіографії, за взірцями котрої йшло від схоластичного середньовічного літописання, з котрого фактично вийшло і, властиво кажучи, не увільнилось від сих коли не поглядів, то навичок і по нинішній день.

Що подає школа сучасній людині? Історію вибраного Богом народу ізраїльського в виді так званої “історії Старого Завіту”, історію античного світу, або властиво сказати, Атенської й Римської держав періоду їх розвитку і розцвіту, історію християнської церкви, історію своєї держави. Нарешті, історію германо-романського життя (головно державного) в середніх і нових віках. Шкільні плани пробують часами вийти за межі сих традиційних циклів, ввести щось з-поза них, напр., історію Сходу, себто Єгипту, Вавилонії й Персії, історію Візантії, історію ісламу й каліфату, історію слов'ян, але се часом удається в деякій мірі, частіше не вдається зовсім, тому

що при невеликім числі годин, уділених науці історії, і всяких інших обставинах шкільного навчання приходиться налягати на те, щоб бодай ті головні, шкільною традицією вибрані й усвячені цикли, втиснути в голови учеників. І коли учителі бувають путящі, і шкільна наука наладиться не зовсім лихо, то ученики вміють історію Мойсея, Давида і Соломона, знають Фемістокла й Перикла, хрестоносні походи, Лютера й Фрідріха Вел[икого]. Знають, коли говорити про школу російську, Івана Страшного, Петра і Катерину. Але мають дуже слабе поняття про Вавилон і Фінікію, Візантію і каліфат, слов'ян і угрів, і зовсім ніякого поняття про Індію, Китай, Середню Азію або американські культури.

Тим часом, як я вже сказав, історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду історії людства. Вона цинить її цілу, в усіх часах і в усіх народах. Вона знає епохи більш або менш ефектні, блискучі, продуктивні і впливові в загальній еволюції людства, але епох безплідних і неінтересних з погляду сеї еволюції не знає. Робота людської мислі і уяви, людської організації, людської техніки йшла безнастанно, і з становища їх розвитку часто народи й епохи, полишені в тіні дотеперішньою шкільною наукою, мають великий інтерес. "Блискучі" епохи, роздуті літературною чи монументальною рекламою, взагалі більш або менш випадково висаджені на передню сцену історії, при ближчім розгляді показуються менш продуктивними, більш паразитарними, тимчасом як в забутих шкільною історіографією кутах часто виношувались і назрівали чинники (фактори) і течії, які потім мали величезне конструктивне значіння в історії людства.

Се одно. А друге те, що навіть дійсно важні й великі, продуктивні моменти в історії людства, на яких мусить бути дійсно скуплена увага учня чи взагалі того, хто знайомиться з історією, сі моменти чи епохи можуть бути відповідно оцінені й зрозумілі тільки в загальній перспективі знов-таки *людського життя*, даній в можливо широких розмірах часу і простороні. Сю перспективу треба подати, розуміється, тільки як перспективу, як тло, в певній пропорції, щоб не розгубити увагу на дрібницях маловартних, до пам'ятання трудних і незносних, але в кождім разі вона невідмінно мусить бути. Інакше буде не історія, а хрестоматія виривків з історії людства і такою, власне, хрестоматією дуже слабко пов'язаних між собою або й зовсім не пов'язаних уривків, позволю собі сказати, й являється та історія, котрої вчить наша школа і з котрою виходить в життя наш інтелігент. Потім він, звичайно, не має вже змоги, а головно, охоти доповняти свої відомості, знов-таки тому, що той механічний, фрагментарний спосіб, яким йому подавались історичні відомості, не викликав у нього ніякого інтересу до тої великої, єдиної, незрівнянної епопеї, якою єсть похід людства до щастя і правди.

III

В сій передачі історія не має також і того соціально-виховуючого значіння, яке вона може й повинна б мати.

В тім примітивнім ужитку, в яким вона була колись, се була, як сказано, повість про славі заслуги героїв-предків, вартих того, щоб їх любити і їх слідами йти, заохота їх потомкам до подібних же вчинків. Сей елемент вповні заховала антична історіографія, яка в своїх великих представниках дала високі взірці, вказала завдання, дороги і методи на всі пізніші часи. Вона безконечно розширила сферу історичного розсліду й історичної творчості, від історичного памфлету і морально-соціального поучення до прагматичного розсліду історичної причинності й повторності, чи так званих історичних законів, але сей елемент культу героїв-предків вона заховала в цілості й передала пізнішим часам.

Сей елемент в повній силі живе і в нашій історичній науці і в історичній творчості, і він буде жити завсіди, які б абстрактні, чисто соціологічні завдання не висувала собі історична наука, як би не старалась підігнати історичний розслід під математичні формули й теореми.

Гонити сей елемент в двері, він вернеться вікном. Тому що, як я вище сказав, традицією держиться людське пожиття, а традиція ся й являється, з одного боку, культом заслуг попередніх поколінь, зв'язаним з почуттям свого обов'язку: свій довг за одержане від попередників відслужити заслугами перед своїми сучасниками й потомками, послужити їх щастю так, як старались послужити нашому щастю покоління попередні.

З другого боку, вона являється неустанною оцінкою, "судом історії", про котрий так багато говорить і котрий дійсно твориться неустанно, хоч і зовсім інакше, ніж то собі уявляється, а власне, неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій, включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. "Історичний суд" таким чином має обопільний характер, так само як має його почуття обов'язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками.

Я кажу, що сього морального елементу з історичного научення (й історичної творчості теж) не вдасться нічим вирвати, бо се річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського життя, і нема чого й ігнорувати його чи силуватись вирвати. Треба тільки відповідно направити і використати згідно з нашими соціально-вихованими завданнями. Коли в

чиїхось руках ся сторона історії може виродитись в знаряддя людожерного шовінізму, національної виключності й ура-патріотизму, то в руках наших педагогів і нашої організації освіти воно повинно послужити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму й соціалізму.

Історія рідного краю й рідної історії не перестане бути осередком історичного навчання, і наслідком того культу рідної традиції, рідної сторони, культу моральних вартостей, виявлених нею — діл попередніх поколінь, котрі своїми жертвами, стражданнями і подвигами, працею мислі і працею рук привели на нинішній щабель життя нинішнє громадянство, — все буде центром історичної уваги, історичного виховання. Се вповні природно й неминуче, і знов-таки від такого розглядання всякої історичної перспективи з тої точки погляду, на яку поставило глядача, обсерватора його місце в всесвіті, даремно було б силуватись його відривати і пересунути на якусь абстрактну, “вселюдську” точку погляду.

Такої точки кінцець кінцем таки й нема, бо всяка точка мусить бути конкретна й індивідуальна, а того, що може дати рідна історія в сфері морального, соціально-виховуючого впливу, його безпосередності і власті над почуттям, не може таки дати ніяка інша. Тому було б невдячним ділом усунути її чи штучно зменшувати її місце і ролю в історичнім навчванні, тим менше, в історичнім вихованні в широкім значінні слова. Навпаки, се джерело мусить бути використане в повній мірі. З нього повинні бути зачерпнені можливо повно всі вартості, цінні з становища тих виховуючих ідей, які має висунути історичне навчання. Рідна історія повинна бути розвиненою найбільш повно й деталічно, й на її матеріалі, найбільш близько і повно звісним, повинна бути переведена та методична, формальна сторона вироблення історичного мислення — методології історії, котра в певних, найбільш простих формах мусить знайти місце і в програмі середньої школи.

Але сей, так би сказати, суб’єктивний центр рідної історії, з котрого глядач розглядається в загальній перспективі історії, треба ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце і наділити глядача також і об’єктивними мірами й критеріями, щоб він міг пізнати, яке місце належить сьому свому в загальному, аби воно в його уяві не було ані занадто великим, ані занадто малим.

IV

От з сього становища виходячи, я мушу рішучо виступити проти тої прибільшеної уваги, яка присвячується певним частинам чи епізодам історії, з занедбанням інших і з порушенням загальної перспективи й об’єктивної міри в оцінці історичного процесу. Тільки більш-менш випадкові обставини надали таке виключне місце в історичнім навчванні історії Ізраїлю, атенської громади, Римської республіки, і час нинішній школі — нашій

українській школі попрощатись з сею нав'язаною їй спадщиною давно пережитої старої школи.

В історії Ізраїлю були епохи високоінтересні й цінні з становища загальнолюдської, а особливо європейської історії. Така доба молодших пророків, теократії й її законодавчої творчості, проєктивованої на далекі часи ісходу, далі доби релігійних сект і християнства, що виростало на їх ґрунті. Але ці епохи й великі моменти стають зрозумілі, “доходять своєї правди”, набирають відповідної міри й ваги тільки в обстанові Передньої Азії — історії шумеро-аккадської й вавилонської культури, мандрівок аравійських орд, вавилонсько-єгипетського суперництва, егейських впливів і т. д.; вирвані з цих рамок, так як тепер вони подаються в школі, ці епізоди являються чимсь цілком чужорідним в шкільній програмі й історично-виховуючим плані.

Греція чи історія атенської демократії, розуміється, велика річ. Але все-таки випирати її до тої міри з усіх об'єктивних рампів, як се робить наша шкільна програма, се знов-таки зовсім недопустиме і з становища історичного навчання рішучо шкідливе. Атени V і IV віку відіграли велику роль в історії людської культури, людського життя. Але Вавилон, Гамурабі, Александрія останніх віків перед Хр[истом], Рим часів від Цезаря до Антонінів, Флоренція часів Відродження, Париж XVIII—XIX в. з сього становища історичного процесу — знов головно європейського життя, бо ним все міряється, таки стоять або нарівні, або сливе нарівні, або й вище історичної ролі Атен. Вимагають тому для себе уваги не меншої або небагато що меншої, і повинні бути вставлені в історичні рамці поруч атенської демократії.

Римська республіка, котрою до безпам'яті натаскували нас в школі, має ще менше право на увагу. Тепер на щастя, здається, безповоротно відкинено царський період і всяких мітичних Брутів і Колятинів. Але світове значіння республіки починається тільки під кінець її; ще більше значіння має імперія I—II в., тим часом шкільна наука й досі ще дивиться на неї з перспектив римської аристокричної фронди, для котрої від принципату римська історія стратила всякий інтерес.

Все се мусить знайти своє місце в перспективі історичного процесу, і рамки його повинні бути поширені за межі історії сучасної європейської культури, що підчеркувала тільки ті моменти, які були важні з її точки погляду — з становища впливів і вкладок в розвій політичного і культурного життя нинішньої Європи, з котрого вона оцінювала всю історію людства. Історія зійшла вже, як я сказав, з сеї позиції й старається наблизитись до поняття історії людства. Навчання її повинне також зійти з європейського егоцентризму й відкинути таку мірку, що тільки те важне і варте відомості, що діялось в Європі і мало вплив на вироблення її життя й культури.

V

Наування історії взагалі має на меті дати корективи до такого егоцентризму. Подібно до того як гуманітарні науки взагалі мають допомогти людині “пізнати себе” і знайти місце для своєї індивідуальності, для свого я, давши об’єктивні міри для сього я, для його прав і претензій супроти дооколичного світу, людей і громади, так історія має вказати відповідне місце й дати об’єктивну міру для ролі й значіння даного громадянства і тої хвилі, яку воно переживає: її завдань й інтересів, планів і гасел в загальній перспективі часу.

Історія свого народу і свого краю вказує ролю і місце даного моменту в історичнім розвитку сього краю і народу: значіння й вартість тих чергових досягань, які стоять в даній хвилі, з становища історичної традиції й історичного розвою сих потреб і вимог. Історія всесвітня, вставляючи сю історичну картину свого краю чи народу в загальну перспективу світову, даючи відповідний масштаб для об’єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінці сих національних мотивів, інтересів, заслуг і обов’язків з становища загального історичного процесу — остерігає від переборщень в національнім егоцентризмі: від надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг і інтересів. В епохи інтенсивного національного будівництва такі корективи против гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених до затрати всякої об’єктивності.

Але поруч із чисто національним або державним гіпертрофированим егоїзмом чи егоцентризмом ще може бути, і таки без сумніву зовсім реально єсть і існує егоцентризм расовий, напр., егоцентризм “арійський” чи “білий”, який протиставляє себе расі семітській або расі жовтій, егоцентризм германський або слов’янський, егоцентризм християнський або католицький і т. д. Я спинюсь на найбільш нібито ліберальнім, широкім, свобіднім “від усякої узості” і тому особливо спокусливим — се одмічений мною вище егоцентризм європейський. Він існує, він сильний. Ми стрічаємось з ним не тільки в сфері теорії — в надмірній оцінці європейського життя й європейської культури (з її колоніями включно) як такої, в котрій нібито замикається все істинно цінне, що єсть в людськім житті взагалі, і поза нею нібито й нема нічого, що варто було цінити і з чим рахуватись.

Така короткозорість дуже шкідлива навіть в теоретичній сфері. Легковаження всього, що діялось поза європейським обрієм, нічого доброго не може дати. Але теорією справа не кінчиться. Ми стрічаємось з дуже прикрими, просто-таки ганебними проявами чи приложеннями такої європейської виключності там, де інтереси ріжних європейських конквістадорів стрі-

чаються з-поза європейськими народами й краями. Скільки ми чули за останні десятиліття фактів всякого європейського звірства в колоніях і різних екзотичних краях, потоптання всяких інтересів, прав Божих і людських, яке оправдувалось тим, що воно діється в інтересах поширення єдино спасенної європейської культури, європейської цивілізації над якоюсь іншою, так само як колись всякі звірства оправдувались мотивами навернення “невірних” на єдино спасенну віру католицьку й поширення її!

VI

От з сим засліпленням, сею расовою чи всякою іншою обмеженістю має боротись научання всесвітньої історії, поставлене на основі “історії людства”.

Воно насамперед повинно розсунути її перспективи геть назад до часів перших початків. Мусить передусім спинити увагу учня й глибоко вирізьбити в його уяві сей момент, коли, говорячи образowo, чоловікоподібна мавпа десь в ближче незнання околицях гарячого підсоння, під впливом якихось катастрофічних змін життя піднялась на задні лапи й, піднісши голову над тілом, стала роззиратися з сеї нової позиції в дооколишнім світі. Повинні бути сильними, яскравими рисами представлені ті різні умови життя, періодичних голодувань наслідком неврожаїв їжі, стихійних нещасть і т. ін., в яких ся чоловікоподібна мавпа мусила перейти з одної якоїсь їжі на режим всеїдний та пуститись на штучні способи добування поживи й самоохорони, та в сій тяжкій праці, напруженні своїх духовних ресурсів стала людиною, дійшовши здібності виразистої артикульованої мови, певних технічних відомостей — тут епохальне значіння має уживання огню і різних творчих здобутків в знаряддях охорони, ловецтва і т. ін.

Повинна бути далі начеркнена картина велетенського походу, який людство перейшло до тих культурних здобутків, які ми тепер вважаємо прикметами дикунського життя. Яким хитрим винаходом являється, скажимо, глиняний горнець для варіння страви, — якою довгою дорогою підходила людина до сього приладу! Яким довгим ланцюгом винаходів розвивалась, напр., нинішня сокира, плуг, піч! Якою незвичайно плідною, повною влучних спостережень, геніальних винаходів, високого культурного змісту являється взагалі вся та епоха людського життя, яка випередила історичну європейську культуру! Скільки ми завдячаємо їй з того, що не будить нашої уваги тільки через те, що стало занадто буденною, елементарною річчю, хоч для свого часу було незвичайно сміливим завоюванням природи, подвигом людської мислі або техніки!

Безсумнівно, ми обов'язані безконечно більшою вдячністю тим безіменним геніям людської культури, які одомашнили собаку й вівцю, тим жінкам, які почали пересаджувати перші коренеплідні рослини, штучно ви-

сівати рослини для зерна, зшивати звірячі шкури, ніж яким-небудь премудрим політикам XVIII в. Ми не знаємо імен тих геніїв нашої культури, ми можемо віддати честь і пошану тільки колективній праці поколінь і тисячоліть, але ми мусимо відчувати се, що перед тою межею, від котрої ми зачинаємо історію “культурних народів” Європи й Передньої Азії, лежить довга-предовга культурна історія, котру треба знати й шанувати, бо на плечах її виїхали на арену історії всі ті блискучі Гамурабі, Соломони й Перикли.

Далі, входячи в сферу культурних народів Середземного побережжя — єгиптян, фінікіян, егейців, греків, етрусків і т. д. і просліджуючи їх історію в зв'язку з тими огнищами культури, які лежали безпосередньо за ним — месопотамськими, скажім, не треба ніяк забувати тих дальших культурних центрів, які жили й розвивались поза ними, без зв'язку чи в слабшій або проблематичній зв'язку з ними, як Індія, Китай, американські культури. Індія й Китай, коли міряти їх міркою не впливів на розвій європейської культури, а трактувати самостійно, міркою їх значіння для тих мас людності, які жили сею культурою, мас далеко більших, ніж ті, які користувались культурою середземною, заслуговують не меншої уваги, ніж ся культура. І так само, коли будемо міряти їх міркою абсолютної висоти чи релятивної — певної висоти для даної хронології, теж мусимо признати, що вони варті великої уваги. Розуміється, китайська мисль від доби Конфуція не зробила до наших часів таких успіхів, як європейська мисль від часів Солона чи Теогніда; але в тім часі вона стояла на рівні або і вище їх, мала, очевидно, за собою довгу культурну путь, і як вповні оригінальний культурний тип ся культура китайська варта повної уваги й ознайомлення. Так само й культура індійська, культура мексиканських майясів або перуанських інків — всі вони в більшій або меншій мірі варті уваги і в усякім разі вповні поза обрієм научання історії ніяк не можуть бути полишені.

Візьмім сферу релігійного життя, яке відіграло таку величезну роль в розвії культури. Історичну перспективу абсолютно не можна погодити з теперішнім трактуванням сього питання, де релігія Ізраїлю грає роль тільки попередниці християнства, з історії християнства беруться тільки ті церковні організації, котрі мали значіння в історії Європи, іслам являється в виді якогось історичного епізоду, і вповні зістається за обрієм научання таке незвичайно глибоке й інтенсивне релігійне життя, як індійське, сливе незачіпленою зістається перська релігійна мисль, не кажучи про релігію й етику Китаю. Се все явища цілком недопустимі, об'єктивно беручи, і можуть бути витолкувані знов-таки тільки немудрою спадщиною старої конфесійної, схоластичної школи.

Очевидно, тут школа зовсім не може підходити з міркою єдиної правдивої релігії, супроти котрої всі інші — тільки сумні збочення релігійної мислі. Всі вони для історика великі культурні й соціальні фактори, значіння

котрих оцінюється їх впливом — його розмірами й характером, творчим чи руїним, в історичнім процесі. Буддизм і іслам мали величезне значіння з сього погляду і варті поруч християнства всякої уваги. Адже й по нинішній день сливе чверть мільярда людності живе ідеями ісламу, ідеями буддизму — сливе півмільярда, майже стільки як християн. З сими фактами треба рахуватись, так само як і з великим цивілізаційним значінням сих релігій в минувшині, в величезних просторах земної кулі, куди не проходив зовсім вплив християнства.

VII

Особливо, я вважаю, повинне вирватись з тих узьких рамок і вийти на ширший простір універсалізму научання історії в українській школі. Я вище спинивсь на тих географічних і історичних умовах, які вводили Україну в широкі зносини й зв'язки не тільки з заходом або північчю, але й сходом і полуднем, які зробили се, що, студіюючи нашу матеріальну культуру чи мистецтво, ми мусимо звертати свої очі не тільки в романо-германські краї або на Балкани, а й обертатись на Малу Азію, Єгипет, Персію, Туркестан, Середню Азію і навіть Китай і побережжя Індійського океану. Без сумніву, ці географічні, економічні й усякі інші впливи проявлятимуть себе в нашім житті і дальше, коли се життя випростується, буде розвиватись свобідно по внутрішнім своїм імпульсам, висвободжене з тих невольничих уз, що його в'язали досі.

По всяким економічним, культурним, політичним зв'язкам не тільки життя татарське, молдавське, турецьке, грузинське, а навіть і перське, індійське, туркестанське і так далі може бути нам далеко ближче, зв'язане з нами більш реальними зв'язками, а у всякім разі не менш реальними, ніж життя середньовічної Іспанії чи Англії. Наша школа ніяк не повинна повторяти старих гріхів школи російської, котра так щиро вбивала своїм ученикам, що Росія, “лежачи на межі безграничних просторів Заходу і Сходу, покликана служити між ними посередницею, нести світ культури в ці безмежні східні простори” і т. д., і тимчасом лишала своїх вихованців зовсім без усяких відомостей щодо тих культурних і економічних умов, в яких живуть ці народи, щодо їх історичної, політичної й культурної минувшини. Навіть ті сімдесят чи скільки народів, що нараховувалися в самій Російській імперії, й вони полишались абстрактною цифрою чи нудною номенклатурою, за якою не лежало ніякого реального образу. Під російським пануванням з століття в століття розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси, скажім, Північної Азії, і російський інтелігент не тільки той, що носив сибірське футро, а й такий, що брав участь в укладанні наказів і законів для Сибіру, не мав найменшого поняття про життя сеї Сибірі, про її географічні, економічні й історичні обставини, про систему

адміністрації чи експлуатації сих країв. Він знав її як місце заслання, місце муки своїх співгромадян, може щонайбільше як джерело сирівцю для європейської Росії, як колонізаційну територію для надвишок її людності, але сливе ніколи, за виїмком кількох спеціалістів, як край, котрий мав право на своє власне життя, мав своїх одвічних хазяїв, їх життя було йому невідоме, і він ним не інтересувався ніколи.

Сих помилок, кажу, ніяк не повинна повторювати наша школа. Ми, розуміється, не збираємось підбивати собі чужі краї, розпростирати свою власть чи експлуатацію на далекі простори. Але й на нашій землі живуть більші або менші відривки й колонії ріжних народностей. Наші ж економічні й політичні зносини будуть вводити наше громадянство, на практиці чи в теорії, в стичність і з іншими чужоплемінними краями. І я вважаю дуже важним не тільки з мотивів практичної користі, з погляду успіхів нашої економіки чи політики, а і з погляду морально-соціального, щоб сі народи й краї, їх інтерес й імпульси їх життя в минувшині й сучасності представлялись принаймні в основних своїх рисах скільки-небудь ясно українській інтелігенції. Щоб перед нею були не просто “чужоплеменці” чи “меншості”, навіть не абстрактні “людини”, “люди-браття”, а щось більш реальне й конкретне.

Століттями повторювані фрази про се братство людей не перешкоджали нищити без усяких оглядів сих всяких “людей”, посилаючись на те, що вони “невірні”, “дикі”, “нижчі культурою”, що вони “жовті” чи “чорні” і т. д. Розуміється, ріжуть і стріляють прегарно тепер білі білих, висококультурні німці висококультурних французів і навзаєм. Але стріляються вони все-таки в свідомості, що се діється діло страшне, ненормальне, вимушене страшними стихійними мотивами, які показали себе сильнішими, ніж солідарність “народів Європи”, котрих кільканадцять літ тому німецький цісар накликав до солідарної охорони європейської культури перед східноазійською небезпекою, ніж солідарність пролетаріату, котру так довго і любовно викухували соціалісти Європи. І я думаю, що така свідомість важний здобуток культури і школи, і хотів би принаймні того, щоб ся свідомість поширилась і на те людство, яке дотеперішньою школою, так само як і політикою, трактувалось як “меншовартне”.

Я не утопіст і не мрію про те, як з кінцем нинішньої війни народи Європи разом плигнуть в царство братства і згоди, перекують мечі на серпи й списи на орала. Я, навпаки, думаю, що перед людством лежать ще довгі роки війн і військового напруження. Але культура і школа повинні робити своє діло навіть і в сих тяжких обставинах, властиво, тим більш напружувати свої сили і засоби в боротьбі против здичавіння і злості. Против конфлікту інтересів, який висунула і далі ятрить все більше ся світова боротьба, школа повинна відкликатись до тої історичної солідарності людства, з

котрого виросла вся нинішня культура, все нинішнє життя. І се, власне, передусім має робити історія, її наuczання. Поміч їй даватиме добре поставлена антропогеографія, література, різні гуманітарні науки, але, головню, історії належить се діло — розвинути в протиставлення хвилимих конфліктів людства постійну і тяглу його кооперацію.

Більше ніж коли-небудь саме в теперішнім моменті відчувається потреба поглиблення ідеї людства, його пошани і культу. Після того, як перед страшним видовищем світового катаклізму боязко відступили старі релігії, нічого іншого не вмюючи порадити, як тільки перенести свої надії на моменти премирні, позасвітові, школа з особливою силою повинна розгорнути величний образ історії людської солідарності, яка переборювала расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні й культурні різниці, й застарілі конфлікти розв'язувала кінцем кінцем принципами пожиття і співробітництва.

Більше ніж коли-небудь відчувається тепер велика виховуюча сила культу людського колективу, неподільного людства, його великих подвигів, страждань і жертв — великого вселюдського пантеону, в котрім єсть місце Будді, Павлові й Магометові, Антонінам, Акбарові й Вашингтонові, Лаоцзи, Сократові й Спінозі. І те, що зможе зробити в сім напрямі наuczання історії, наблизить нас від тої формули *homo homini lupus* (людина людині — як вовк), котрою фактично живе нинішній момент, до формули *homo homini res sacra* (людина людині — річ свята), котрою рухалося й здобувалося все, що було кращого на землі.

В квітні 1918 р.

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70x100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)